

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

2-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Қ.Юлчиев	
Ўзбек шеърлятида лирик хронотопнинг ривожы	77
Г.Орипова	
Мустақиллик давры ўзбек шеърлятида халқ оғзаки ижоды анъаналары ва ўзига хосликлар	82
А.Акбаров	
Немис адабиётида Абулқосим Фирдавсий қисматининг бадий талқинларига доир	87

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.Турғунов	
Наманган болалар фольклорыда доимий ўйинлар ва уларнинг локал хусусиятлары	92
А.Бердиалиев	
Тил бирликларыро парадигматик ва синтагматик муносабатлар масаласыга оид мулоҳазалар	96
М.Абдупаттоев, С.Зокирова	
Конгруэнтлик ҳодисасы ва унинг контрастив лингвистикадаги ўрни	101
Д.Ашуrow	
“Алпомиш” достоныда қўлланылган ўхшатишларнинг лингвокультурологик хусусиятлары	104

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Д.Саимназарова	
Чет тилда матнны идрок этиб тушуниш хусусыда	108
А.Асимов, М.Ғофурова	
Масаланынг қисқа ёзуви устыда ижодий ишлаш	111

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Т.Шадманов	
1917-1941 йилларда Ўзбекистонда зичлаш ва зичланыш уй-жой муаммосыни ҳал қилиш шаклларидан бири сифатыда	115
С.Маннопов, А.Қамбаров	
Фаргона-Тошкент мақом йўналышининг фалсафий масаласыга доир	118
С.Содиқов	
Фуқаролик жамиятыга доир мумтоз назарияларнинг ривожланышы	120
Н.Усмонов	
Урбанизация ва ижтимоий ривожланыш	123
Н.Маҳмудова	
Исломий қоидаларнинг бадий талқини	126
Ж.Дилмуродов	
А.Ж.Крониннинг «the citadel» асарыни инглиз тилидан ўзбек тилига ўгириш муаммолары	128
Н.Эргашева	
Инглиз тили Америка варианты грамматикасининг айрим хусусиятлары	130
Н.Хошимова	
Ассоциациялар индивидуаллигининг ташқи омиллары	134
Р.Абдуллаева	
Когнитив тушунчалар ва уларнинг мазмун-моҳияты	137
Л.Тешабоева	
Ўзбек ва инглиз адабиётида рамзий маъно ҳамда унинг хусусиятлары	140
Г.Эшбекова, Г.Ҳамроқулова	
Тарих фаныни ўқитишда ишчи дафтардан фойдаланышнинг аҳамияты	142
Д.Абдурахмонова	
“БОБУРНОМА”нинг янги немисча таржимасы хусусыда	145

ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ

Фидоий олим	148
--------------------------	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

БИБЛИОГРАФИЯ	150
---------------------------	-----

УДК: 82/89+8-1/-9

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ҲАММАТИШЛАРНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Д.Ашуров

Аннотация

Мақолада ўхшатишларни маъновий гуруҳларга бўлиш асосида уларда акс этган миллатнинг миллий дунёқараши, табиат ва жамиятга муносабати, дунёни англашдаги миллий тафаккури, таққослаш маҳорати “Алпомиш” достонида қўлланилган ўхшатишлар мисолида таҳлил этилган.

Аннотация

В статье на примере уподоблений, использованных в дастане «Алпамыш», анализируются отраженные в уподоблениях, разделенных на смысловые группы, мировоззрение нации, ее отношение к природе и обществу, национальное осознание мира, мастерство сравнения.

Annotation

This article analyses the classification of simile into groups and national outlook which reflected in simile, divided into meaningful groups, the attitudes to nature and society, national think of world cognition, comparing skill to nature and

Таянч сўз ва иборалар: лингвокультурология, лингвокультурологик бирлик, ўхшатишлар, анъанавий ўхшатишлар, анъанавий турғун ўхшатишлар, индивидуал ўхшатишлар, индивидуал турғун ўхшатишлар.

Ключевые слова и выражения: лингвокультурология, лингвокультурологическая единица, уподобление, традиционные аналогии, традиционные константные аналогии, индивидуальные аналогии, индивидуальные константные аналогии.

Keywords and expressions: linguoculturology, linguoculturological unit, constant analogy, traditional simile, traditional stable simile, individual simile, individual stable simile.

Ўзбек тилшунослигида биринчилардан бўлиб профессор Н.Маҳмудов лингвокультурология тилшунослик ва маданиятшунослик фанлари ҳамкорлигида, аммо тилшуносликнинг устуворлигида юзага келган энг ёш йўналишлигини, шунинг учун ҳам унинг бевосита тил ҳақидаги илм бағрида шаклланганлигини айтган эди [1,3-16. 2,59]. Кейинги йилларда бу янги соҳага ўзбек тилшуносларининг қизиқишлари ортиб, тилдаги маданий белгиларни тадқиқ қилиш кучайиб бормоқда, бу эса лингвокультурологиянинг келажагини белгилайди.

Лисоний белгининг маъноси ва маданий мазмун бирикувидан таркиб топган, семантикасида маданий ахборот яққол намоён бўлган тил бирликлари лингвокультурологик бирликлар ҳисобланади. “Семантикасида маданий ахборот яққол намоён бўлувчи тил бирликларига фразеологизмлар, эталонлар, рамзлар, метафоралар, турғун ўхшатишлар, нутқий этикетлар, урф-одат ва маросимга доир сўзлар, топишмоқлар, миллий реалиялар, архетиплар, мифологемалар, лақналар, прецедент бирликлар киради”[2,26]. Тил бирликларига лингвокультурологик жиҳатдан ёндашиш ўзбек тилининг янги қирраларини очиш имконини беради.

Миллат менталитети ва маданияти ҳақидаги маълумотларнинг қимматли манбаи тилдир. Буни халқ оғзаки ижоди

намуналари: миф, афсона, ривоят, эртақ, достон, кўшиқ, мақол, топишмоқ каби жанрлар таркибида қўлланилган сўз ва иборалар мисолида кўриш мумкин. Ўзбек халқ достонлари миллий дунёқараш, урф-одат ва маросимлар, мақол ва маталлар, иборалар, ўхшатиш ва метафоралар, дуо ва қарғишлар айнан акс этиши билан диққатга молик.

Ўхшатишлар миллий дунёқараш, табиат ва жамиятга муносабат, дунёни англашдаги миллий тафаккур, таққослаш маҳорати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, “...халқнинг муайян предмет, белги, ҳаракат-ҳолатга муносабати, ассоциатив фикрлаш тарзи, ўхшатишларда намоён бўлади”[3,94].

“Алпомиш” достонида қўлланилган лингвокультурологик бирликлар қаторида ўхшатишлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Достонда қаҳрамонларнинг ташқи ва ички қиёфасини тасвирлаш, уларнинг руҳий ҳолати, характерини очиб бериш, тасвирланган жой, нарса ва ҳодиса ҳақида яна ҳам тўлиқроқ, аниқроқ маълумот бериш, унинг ёрқин белгиларини кўрсатиш мақсадида ўхшатишлардан фойдаланилган. Халқ достонларининг лисоний-услубий воситаларга, жумладан, ўхшатишларга бойлиги бахшининг сўз қўлланиш маҳоратига, бадий савиясига боғлиқ. Ўзбек бахшиларидан Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган “Алпомиш” достонида ҳам ўхшатишлардан унумли фойдаланилган.

Д.Ашуров – НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси.

ТИЛШУНОСЛИК

“Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”да ўхшатишларнинг икки тури: 1) индивидуал-муаллиф ўхшатишлари ёки эркин ўхшатишлар ва 2) умумхалқ ёки турғун (доимий) ўхшатишлар фарқланади[4,5]. Шундан келиб чиқиб, “Алпомиш” достонида қўлланилган ўхшатишларни қуйидагича гуруҳларга бўлишни тавсия этамиз:

1. Анъанавий ўхшатишлар.
2. Анъанавий турғун ўхшатишлар.
3. Индивидуал ўхшатишлар.

Анъанавий ўхшатишлар умуммиллий маданиятга хос бўлиб, барча учун тушунарли, таниш бўлган ўхшатишлардир. Уларда ўхшатиш эталони сифатида ижтимоий турмуш билан боғлиқ бўлган предметлар, ўсимлик, ҳайвон, қуш, осмон жисмлари номлари сермаҳсул ҳисобланади. Бу эса аждодларимизнинг табиат билан ҳамоҳанг турмуш кечирганликларини кўрсатади. Масалан, *ойдай, айиқдай, шердай, лочиндай, гулдай* каби. Достон матнида учровчи ушбу ўхшатишларни мавзуларига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин бўлади:

Ўсимлик номлари билан боғлиқ ўхшатишлар: *гулдай, олмадайин*.

Осмон жисмлари ва табиат ҳодисалари номи билан боғлиқ ўхшатишлар: *ойдай, юлдуздай, булутдай, қор-ёмғирдай*.

Ҳайвон ва ҳашарот номлари билан боғлиқ ўхшатишлар: *айиқдай, шердай, новвосдай, нордай, чигирткадай*.

Қуш номлари билан боғлиқ ўхшатишлар: *лочиндай, қушдай // олғир қушдайин, бургутдай, шунқордай, булбулдай, қарчиғайдай*.

Нарса-буюм номи билан боғлиқ ўхшатишлар: *бўздай, ўтдай, сувдай, гавҳар дурдай, тошдай, ёйдай, заъфарондай*.

Диний тушунчалар номи билан боғлиқ ўхшатишлар: *малакдайин, ҳурдай, Юсуф талъатли*.

Афсонавий номлар билан боғлиқ ўхшатишлар: *Рустам сифатли, айдаҳордай* каби.

Достонда гул билан боғлиқ *гул юзли, гулдай юз, гул юзлим, гул юзим, гул юзли дилбар* каби ўхшатишларнинг қўлланилиши инсонларнинг гуллар билан ижтимоий-маиший турмушда гўзаллик тимсоли сифатида жуда яқин муносабатда бўлганлигини кўрсатади. Шу сабабли қизларга гул номларининг исм сифатида танланиши антропонимлар тизимида ҳам гул гўзаллик эталони сифатида ўрин эгаллаганлигини далиллайди: Райхон, Нилуфар, Лола, Наргиз каби.

“Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”да гул сўзининг беш хил маъноси кўрсатиб ўтилган. “Алпомиш” достонида қўлланилган гул билан боғлиқ ўхшатишлар

чиройли, гўзал, нафис, латофатли маъноларини ифодалайди. Инсоннинг, асосан, юзи ва қомати гулга қиёсланади. “*Зўрлик билан ўйдинг икки кўзимни, Сарғайтирдинг менинг гулдай юзимни*[5,160]”. Достон матнида инсоннинг танасини ҳам гулга қиёслаш ўринлари учрайди: “*Сўз айтар сизларга мендайин санам, Қалмоқда қолмасин гулдайин танам.*” (93-бет). Инсон юзини гулга қиёслаш эркак ва аёллар учун меъерий ҳисобланса, қоматни гулга менгзаш аёл ва ёш болаларга нисбатан кузатилади.

Гул билан боғлиқ ўхшатишлар деярли ҳар бир халқда учрайди, шунинг учун гул ўхшатиш эталони сифатида универсал характерга эга. Бадиий адабиётда ҳам гуллар табиий хусусиятлари билан Ёрнинг турли табиий ва инсоний фазилатларини тасвирлаш учун асос вазифасини бажарган. Жумладан, *лола* гўзаллик ва назокат рамзи бўлиши билан бирга бошқа нозик маъноларни ҳам ифодалайди:

Ел гарчи лоланинг тожини учиради, аммо тоғ қоялари камарига қандай таъсир қила олади? (“Маҳбуб ул қулуб”, 18-танбих).

Ҳазрат Навоий ушбу ўринда лола образи орқали дунё ташвишларидан тез ташвишга тушувчи инсонларни назарда тутган.

Ўхшатишларни қўлланишда ўзбеклар эталон сифатида турли ҳайвон ва жониворларни билдирувчи сўзлардан кўпроқ фойдаланишади. Чунки инсоният тарихида жонли табиат асосий ўрин тутган. Масалан: *шердай, айиқдай, лочиндай, бургутдай* каби. Одамларнинг тасавурида шер ҳайвонлар шоҳи, айиқ бесўнақай, бақувват, лочин кўзи ўткир, тутганини қўйиб юбормайдиган, бургут эса мағрур қуш сифатида гавдаланади. Бу ўхшатишлар халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги учун умуммиллий аҳамият касб этади.

Бундан ташқари, достонда бахши томонидан ҳам ўхшатишларнинг оригинал намуналари яратилган. Бу хилдаги ўхшатишлар **индивидуал-муаллиф ўхшатишлари ёки эркин ўхшатишлар**, деб юритилади.[6,161] Бундай ўхшатишлар бахшининг маҳоратини намоён этувчи воситалардан бири сифатида бадиий нутқда алоҳида ўрин тутди. Масалан, достонда *Самарқанднинг миноридай, обдол талагандай (девона талагандай*[7,53]), *илон ялагандай, қуш патига сиғингандай, тоғнинг чўққиси қулагандай, чиллали музлаган қишдай* каби ўхшатишлари учрайди. Булар бахшининг топилмаси:

Барчин шундай қаради: кўрди, Кўкдўнонни ўйнатиб, бир қалмоқ келаётир.

Самарқанднинг миноридай зинжийиб, бути аймашиб кетган зўр қалмоқ. [5,75-бет]

Бахши Кўкаманинг баҳайбат гавдасини минорага ўхшатиш орқали унинг ниҳоятда катта, бесўнақай, баҳайбатлигига ишора қилади. Достон ўқувчиси минораларнинг катталигини билганлиги учун бахшининг ишорасига осон тушуна олади. Индивидуал-муаллиф ўхшатишлари вақтлар ўтиши билан тил жамоасида урфга кириб, умумхалқ тили лексиконидан жой олади. “Алпомиш”да қўлланилган эркин ўхшатишларни қуйидагича маъновий гуруҳларга бўлиш мумкин:

Ўсимлик номлари билан боғлиқ ўхшатишлар: **равочдай.**

Табиат ҳодисалари номи билан боғлиқ ўхшатишлар: **яшиндай, шамолдай, қордай.**

Ҳайвон номлари билан боғлиқ ўхшатишлар: **қундуздай чўзилиб (от).**

Нарса-буюм номи билан боғлиқ ўхшатишлар: **қирдай (яғрин), олмосдай (туёқ), шудгордай/шудгордайин, минордай, симдай (ботмоқ).**

Тарихий шахс номлари билан боғлиқ ўхшатишлар: **Хумоюндай.**

Достонда бу хилдаги ўхшатишларнинг қўлланилиши миллат вакили – бахши орқали миллатнинг миллий тафаккури ва дунёқарашини, дунёни англашини, табиатга муносабатини ўрганиш имконини беради. Демак, *яшин ва шамол тезлик, қор оқлик, қир кенглик, олмос чидамплик, шудгор теп-текислик, минора улғворлик, мой ёқимлилик* каби маъноларда қўлланилган. Бахшилар томонидан ушбу сўзлардан ўхшатиш сифатида фойдаланилиши бу сўзларнинг ўзбек тилининг луғат бойлигини бойитиб, турғун ўхшатишларга айланишига ўз ҳиссасини қўшишган.

Достон қаҳрамонига *зўр, мард, жасур, паҳлавон* белгиларини юклашда мардлик эталони сифатида Рустам антропоними ҳам қўлланилган. “Алпомиш” достонида Алпомишнинг кучлилигини, мардлигини, паҳлавонлигини орттириш учун *Рустам каби зўр, Рустамдайин, Рустам сифатли* каби ўхшатишлардан фойдаланилган. Аслида Рустам – Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, ўзбек халқ оғзаки ижоди намунаси бўлмиш “Рустамхон” достонларининг бош қаҳрамони. Рустамхон туркий халқларнинг афсонавий қаҳрамони бўлиб, бу образ орқали йигитлардаги мардлик, жасурлик, ватанпарварлик каби хусусиятлар очиб берилади. Лингвокультурологияга оид адабиётларда бу хилдаги ўхшатишлар прецедент номлар қаторида ўрганилади[3,87]. Прецедент номлар машҳур матнлар ёки вазиятлар билан боғлиқ бўлган номлар, шунингдек, муайян сифатларнинг намунавий

йиғиндисига ишора қилувчи рамзий номлар ҳисобланади [2,35]. Рустам прецедент ном сифатида миллат хотирасида муҳрланиб қолган. Рустам дейилганда, халқнинг тасавурида паҳлавон йигит – “Шоҳнома”, “Рустамхон” асарлари қаҳрамони Рустамнинг кўрсатган мардлиги, жасурлиги, девлар, аждарлар билан олишиб, уларни енганлиги каби воқеа ва ҳодисалар гавдаланади. Ўзбек маданиятида бу ном паҳлавонлик, мардлик эталони сифатида қабул қилинган. Шу сабабли достон матнида ушбу ўхшатишдан мард, паҳлавон, бақувват йигитларни тасвирлашда фойдаланилган.

Ислом маданиятида Юсуф алайҳиссалом гўзаллик тимсоли сифатида тушунилади. “Алпомиш” достонида ҳам Алпомиш Юсуф талъатли, Рустам сифатли қилиб тасвирланган: *Қоражон Муродтепанинг остига келиб қолди. Шундай тепанинг бошига қаради. Тепанинг бошида Юсуф талъатли, Рустам сифатли, бир човқар отли биров ёнбошлаб ётибди. (129-бет)*

Достонда шундай ўхшатишлар ҳам учрайдики, улар бахшининг бадий тўқимаси, маҳорати орқали юзага чиқади. Бахши ўзининг бадий тасвир мақсадига мувофиқ равишда хилма-хил ўхшатишлар яратади. Бу ўхшатишлар эшитувчининг кўз ўнгида достон воқеаларини, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини гавдалантиради. Масалан, *Бу сўзни Кўкаман алп эшитиб, ... бориб, алпларнинг ичида, Кашал ғорида кўзини ёшлаб, ўзини отдан ташлаб, отасига қинғирлиқ қилган боладай, оёғини типирчилатиб, йиғлаб берди. [5].* Бу парчадаги ажратилган конструкция эркин ўхшатиш бўлиб, Барчиндан қаттиқ гап эшитган Кўкаманинг руҳий ҳолати отасига айб иш қилиб қўйиб, хафа бўлиб йиғлаб ўтирган болага қиёсланмоқда.

Достонда айрим ўринларда ўхшатишларнинг оригинал вариантларини учратиш мумкин:

Барчин турар ҳурдай бўлиб,

Мисли асов тойдай бўлиб,

Сағрилари ёйдай бўлиб,

Бир минг қўйли бойдай бўлиб. [5,88]

Ушбу парчада Барчиннинг ташқи қиёфаси ҳамда руҳий ҳолати оригинал ўхшатишлар воситасида очиб берилган. Аёлнинг қомати, латофати асов тойга ўхшатилиши унинг феъл-атвори билан ҳам боғланади. Шунингдек, ўхшатиш давом этиб, асосан, жонзотларга нисбатан ишлатиладиган *сағри* сўзи Барчинга нисбатан қўлланилмоқда ва олдинги ўхшатиш мантиқан давом эттирилмоқда. Бахши бу ерда аъъанавий

ТИЛШУНОСЛИК

ўхшатиш (Барчин – асов той)дан оригинал ўхшатиш (Барчиннинг сағриси – гавданинг думба билан бел ўртасидаги қисми[8,467] – ёйдай)га кўчиш учун фойдаланган.

Бир минг қўйли бойдай бўлиб ўхшатиши эса мантиқан “қўйи мингга етмоқ” иборасига боғланади. Маълумки, бу ибора “боши кўкка етмоқ” иборасига синоним[9,403] ҳисобланиб, Барчиннинг қизлар даврасидаги руҳий ҳолати, даражаси ва кайфиятини ифодалаш учун ишлатилмоқда.

Эътибор берсак, тўрт сатрнинг ўзида бахши ўхшатиш учун жонзот ва унга алоқадор

сўзлар, иборалардан унумли фойдаланган. Бу хилдаги ўхшатишлар халқнинг дунёни англаш ва идрок йўсинини, образли тафаккурини ўзида акс эттиради.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўхшатишларда ижтимоий-тарихий, маданий, адабий ахборот сақланади. Улар худди мақол, иборалар сингари тилимизнинг бойлиги ҳисобланиб, тил эгаларининг хотирасида барқарор ҳолатда мавжуд бўлади. Ўхшатишларни антропоцентризм нуқтаи назаридан тадқиқ этиш тилшунослигимизнинг янги қирраларини очишга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Алпомиш. Ўзбек халқ ижоди. –Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.
2. Маҳмудов Н. Тил тизими тадқиқи. –Т.: Mumtoz so'z, 2013.
3. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Т.: Маънавият, 2013.
4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2012. –№ 5.
5. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. –Т.: Фан, 2013.
6. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Турон замин зиё, 2015.
7. Turobov A. «Alpomish» dostonidagi shevalarga xos so'zlarning izohli lug'ati. – Samarqand: SamDCHTI, 2006. – 53 bet.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1978.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор)